

Sistemul de drept roman. Câteva considerații despre normele juridice și normele religio-morale și impactul lor asupra poporului roman

Lect.univ.drd. Andreea Rîpeanu *

Pour la première fois dans l'histoire du monde les romains ont réussi de créer un système unitaire de concepts par l'intermédiaire desquels ils ont pu traduire en langage juridique les intérêts fondamentaux de la société romaine. Ce langage se remarque par une exceptionnelle précision, par l'aptitude de conférer de la symétrie aux constructions juridique et par le fait qu'il représente l'instrument idéal de la pensée juridique^[1]. On le sait, l'antiquité a connu aussi d'autres systèmes de droit^[2], mais ces systèmes n'ont pas réussi de développer une terminologie juridique bien délimitée, distincte du langage commun.

“Dreptul natural este înscris în legea firii”. Dreptul natural și legea morală sunt sădite în inima omului de la creație. Ele sunt afirmate prin puterea rațiunii umane, cu care este hărăzită ființa umană, indiferent dacă este sau nu, una religioasă sau morală. S-a spus că vechile popoare (babilonienii, egiptenii, romanii, etc.) au făcut o "confuzie între drept și morală...". Dar că, "spre deosebire însă de celelalte popoare, romanii au depășit această confuzie, dovadă că, încă din epoca veche normele de drept erau desemnate prin intermediul de *Jus*, iar cele religioase prin termenul de *Fas*".

În primul rând, trebuie precizat că - la vremea respectivă - nu se făcea distincție între normele religio-morale și cele juridice, fiindcă ambele erau considerate a fi rezultatul aceleiași voințe divine, iar conținutul lor nu făcea altceva decât să exprime în precepte moral-religioase această "*voluntas Dei*", impusă ca "*lex vitae*" (normă de viață). Cu toate acestea, în textele clasice, cu deosebire în scrierile jurisconsultilor se va reflecta vechea confuzie dintre drept și morală/religie. Acest fenomen se explică în primul rând, prin mentalitatea conservatoare a romanilor, care n-au abandonat niciodată valorile caracteristice primelor începuturi ale civilizației Romei. În al doilea rând, această confuzie este și consecința faptului că romanii au fost prin excelență un popor practic, iar preocupările lor în domeniul teoretizării sau elaborării unor definiții aveau un caracter secundar. Apoi, trebuie reținut faptul că, în epoca veche, la romani, legile au îmbrăcat un veșmânt religios atât ca expresie lingvistică, cât și în privința conținutului lor.

* Autoarea este cadru didactic la Facultatea de Drept a Universității Ecologice din București.

[1] V.R.von. Ihering, L'esprit de droit romain, vol.I-IV, Paris , 1888;

Ed.Cuq. Les institutions des romains, Paris , 1891, p.XIX;

S. Peterscki și colab., Drept privat roman (limba rusă), Moscova, 1948, p.9.

[2] cum este cazul dreptului babilonian, iudaic sau egiptean.

Be a better sports nut! Let your teams follow you with Yahoo Mobile. [Try it now.](#)

Într-adevăr, în epoca veche, până și instituțiile juridice, precum contractele, erau încheiate "în formă religioasă". De pildă, "... forma pe care au îmbrăcat-o convențiile pentru a deveni contracte a fost cea religioasă. Cele mai importante contracte în această formă sunt "sponsio" (promisiunea religioasă) și "jusiurandum liberti" (jurământul dezrobotului).

Inițial, și dreptul internațional (*jus gentium*) a avut un caracter religios. Se știe, de pildă, că la romani, problemele internaționale intrau în competența Senatului și a unui Colegiu sacerdotal (*Colegiul fetialilor*), condus de un "pater patratus", "care avea un rol deosebit în tranșarea diferendelor, declanșarea războiului, încheierea păcii, a tratatelor de alianță, două un anumit ritual.

Fetaliile aplicau normele cuprinse într-un cod cu caracter religios, denumit "*jus fetiale*", cuprinzând primii germeni ai dreptului internațional". Timp de mai multe secole numai pontifii erau cei care cunoșteau zilele faste (în care judecau procesele) și formulele solemne pe care părțile aflate în litigiu erau obligate să le pronunțe. Fiind singurii în măsură să ofere lămuriri în legătură cu desfășurarea proceselor, pontifii dețineau astfel și monopolul științei dreptului. Se spune însă, că atâta vreme cât jurisprudența a avut un caracter religios aflându-se sub semnul spiritului conservator și părtinitor al pontifilor, nu a putut face progrese notabile, aceasta deoarece pontifii interpretau și normele religioase, fiind direct interesați să mențină confuzia dintre drept și religie.

Un amplu proces de desacralizare a societății romane, și, *ipso facto*, o delimitare între *jus* și *fas* a avut însă loc după alungarea ultimului rege și instaurarea republicii, abia în anul 509 î.e.n. Ca o consecință imediată, "pontifex maximus" și-a pierdut în mare parte atribuțiile de ordin politic. Putem însă oare vorbi de un așa-zis "cult" al legilor la romani? S-a afirmat de asemenea că "... în concepția romanilor primitivi, rurali și superstițioși, cultul legilor figura alături de cultul zeilor, a căror bunăvoință era invocată pentru buna desfășurare a raporturilor sociale". Firește că nu putem vorbi de un cult al legilor, și cu atât mai puțin de un cult paralel - al legilor și al zeilor - ci doar de o sacralizare a legilor. Caracterul lor sacru deriva din cultul adus zeilor, care erau considerați sursa însăși a legilor, de unde și obligativitatea observării și aplicării lor ca porunci divine. Dar nu trebuie înțeles că aceste legi implicau un cult aidoma celui adus zeilor, și cu atât mai puțin deci să vorbim despre "cultul legilor" și "cultul zeilor", fără să riscăm bineînțeles a friza nu atât ignoranța realității religioase din epoca primitivă a romanilor, cât mai ales înfeudarea gândirii noastre în aria unei mentalități ideologice, revolute, din așa-zisa "epocă de aur". Așadar, în epoca veche, nu putem vorbi de o așa-zisă "confuzie", fiindcă, atunci, toate legile divine și omenești erau considerate ca hotărâte sau izvorâte din voința divinității, de unde și sintagma uzuală la vremea aceea: "*fas est*", adică *este permis de zei sau îngăduit de legi*.

După cum se știe, în anul 449 î.e.n., au fost publicate "*Leges XII tabularum*" (Legile celor XII Table). Gravate în table de aramă, ele au fost fixate la vedere. Așadar, de-abia de la această dată am putea vorbi de o

distincție între ceea ce este permis sau îngăduit de zei și ceea ce nu este permis de lege (*per legem non licet*), deși orice act de supunere față de voința legiuitorului roman înseamnă încă o supunere față de voința Divinității. Acest aspect trebuie scos în evidență și reținut cu atât mai mult cu cât nu cunoaștem textul original al *Legii celor XII Table*, fiindcă este știut faptul că "nu ne-a parvenit în mod direct, deoarece tablele de bronz au fost distruse încă de la începutul secolului al IV-lea, î.e.n., când Roma a fost incendiată de către gali".

Trebuie de asemenea învederat și faptul că "această lege pe care se sprijină impresionantul edificiu al dreptului roman, nu a fost abrogată niciodată. Din punct de vedere formal, ea a fost în vigoare vreme de 11 secole". În anul 130 î.e.n. Gnaeus Flavius, libertul lui Appius Claudius Caecus a divulgat formulele solemne și zilele faste prin afișarea în forum, ceea ce a însemnat că orice persoană a dobândit accesul la formulele solemne în baza cărora se făcea interpretarea dreptului material. Drept urmare aria celor preocupați de studierea problemelor legate de aplicarea dreptului s-a extins tot mai mult.

Pe de altă parte s-a schimbat și optica jurisconșuților în sensul că nu se mai limitau la interpretarea dispozițiilor din *Legea celor XII Table*, ci desfășurau o activitate creatoare adaptând aceste dispoziții la cerințele mereu schimbătoare ale vieții, semn al progresului societății. Sensul inițial pe care îl exprimă noțiunea de "lex", adică de supunere față de voința zeilor, a fost într-adevăr exprimată și materializată de legiuitor și în epoca Imperiului (27 î.e.n.-565 e.n.), când, cel puțin în epoca Principatului (27 î.e.n. și 284 e.n.), întreaga putere a fost concentrată în mâinile împăratului, conducătorul autocrat al statului, cel "*Sfânt*" (Augustus), venerat de popor, în virtutea alegerii sale prin voința zeilor. De altfel, în această perioadă, deși Senatul și vechile magistraturi supraviețuiesc, "ele nu sunt altceva decât un paravan în spatele căruia se camuflează monarhia", instituție pe care romanii de odinioară o considerau - ca și alte popoare din vremea respectivă - voința Divinității, de unde deci și convingerea că, dacă legea este dictată de monarhie, nu era finalmente altceva decât expresia voinței divine.

De o reală distincție între "*fas*" și "*lex*", nu putem vorbi decât de-abia din secolul al IV-lea, când religia creștină devine religia Imperiului Roman (anul 380). Împăratul a continuat să fie însă considerat "*Unsul lui Dumnezeu*" până la prăbușirea Imperiului Roman de Răsărit (Bizantin), în anul 1453, de unde ideea a fost de altfel transferată în toate statele din Europa, inclusiv la romani, iar legile au continuat să fie emise în numele Divinității și al legiuitorului, alias, împărat, domnitor, principe etc.

Măcar și din aceste succinte precizări ne putem așadar da seama că este impropriu a vorbi de o așa-zisă "confuzie" între "drept" și "morală" sau de o depășire a acestei confuzii prin vehicularea celor două noțiuni, "*fas*" și "*lex*", fiindcă, despre un adevărat divorț între sacru și profan nu putem vorbi decât în epoca modernă, dar, și atunci, acesta a fost parțial, și nu pretutindeni. Că el nu s-a consumat în totalitatea lui, ne-o arată până astăzi practica pe care o întâlnim

în unele săli de tribunale din Europa sau dincolo de Ocean, unde jurământul pe *Biblie* sau în numele Divinității este încă o realitate.

Aceiași specialiști în drept roman, afirmă că, "... în textele clasice, cu deosebire în scrierile jurisconsultilor romani, se reflectă vechea confuzie dintre drept, pe de o parte, morală și religie, pe de altă parte". În primul rând trebuie să precizăm că nu este vorba de o așa-zisă "confuzie" între normele juridice și cele moral-religioase, ci de o exprimare veridică a concepției acestor popoare despre ideea de drept, și, *ipso facto*, a concepției lor despre raportul între divinitate și om. De altfel, gândirea romanilor despre drept a fost exprimată (rezumată) în acele rostiri despre natură și rostul dreptului, exprimate de jurisconșulți în acele formule lapidare și concise, unice, care adevăresc de fapt că, pentru ei, principiile dreptului și ale moralei își au un izvor comun. Spre exemplu în *Institutele* lui Justinian întâlnim o definiție a științei dreptului potrivit căreia, *Juris prudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia, justis atque injustis scientia* (știința dreptului sau jurisprudența este cunoașterea lucrurilor divine și umane, știința a ceea ce este drept și nedrept).

Această realitate (a confuziei), ne-o confirmă atât Celsus, cât și Ulpianus. Pentru Celsus, de pildă, conform căruia "*jus est ars boni et aequi*" (dreptul este arta binelui și a echității), cuvântul *drept* are atât un sens moral, cât și juridic. De asemenea, pentru Ulpian, principiile dreptului roman se îngemănează - în rostirea sau definirea lor - cu cele de natură morală în chip osmotic și organic. Într-adevăr, pentru el, "*Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*" (principiile dreptului sunt acestea: a trăi în mod cinstit, a nu vătăma pe altul, a da fiecăruia ce este al său).

După părerea unor specialiști, în teoria dreptului roman, în definiția lui Ulpian aflăm că "un principiu de morală este pus alături de două principii juridice, căci, dacă *a nu vătăma pe altul* și *a da fiecăruia ce este al său* sunt principii de drept, *a trăi în mod onorabil* este un principiu moral". Or, după cum se poate lesne constata, în definiția lui Ulpian nu putem însă identifica "un principiu de morală", pus alături de două principii juridice, așa după cum afirmă respectivii romaniști, ci trei principii cu un fond comun, și mai precis, cu un conținut moral-juridic. De altfel, *a nu vătăma pe altul* este înainte de toate un principiu al legii morale - consfințit și de *Legea Decalogului* (Exod 20, 1-17) - și apoi un principiu înveșmântat în rostirea juridică.

Tot un principiu moral - înainte de a fi unul de natură juridică - este și *a da fiecăruia ce este al său*. Iată de ce, și în celebra definiție a lui Ulpian trebuie să vedem o exprimare fericită a ambelor principii, atât juridice cât și morale, care, la vremea respectivă, defineau însăși concepția romanilor despre relația între sacru și teluric, de unde și obligativitatea "*divinarum atque humanarum notitia*" (cunoașterea lucrurilor divine și umane), și, *ipso facto*, "a ceea ce este just și a ceea ce este injust" (*unsti atque injusti*) (Ulpian, în *Institutele lui Justinian*, Cartea I, Titlul I). De altfel, din definiția aceluiași celebru jurisconsult roman, Ulpian (sec.II), rezultă în chipul cel mai grăitor posibil că însăși știința dreptului este "*justi atque injusti scientia*" (știința a

ceea ce este drept și nedrept). Or, pentru a distinge între ceea ce este drept și nedrept - atât conceptual, cât și faptic - presupune întâi de toate a avea o concepție bine definită despre ceea ce este moral și imoral, bun și rău, permis și nepermis etc, adică în conformitate cu preceptele legii morale naturale.

Iată, așadar, că și din această definiție a lui Ulpianus trebuie să reținem această legatură organică, intrinsecă, care există între legea morală și legea juridică, și de care trebuie ținut seama atunci când evaluăm, categorisim sau judecăm fapta umană, și nu s-o raportăm doar la aspectul ei social. Că până și un drept "politic" trebuie să țină seama de principiile enunțate de "legea religios-morală", ne adevăresc chiar și unii teoreticieni ai dreptului, pentru care "statul" este "o persoană morală politico-teritorială". Subliniem însă faptul că, în ciuda confuziei pe care aceste definiții o atestă, practica juridică romană s-a delimitat în mod foarte clar de toate celelalte sfere ale gândirii și practicii sociale, mărturie fiind însuși tezaurul de gândire juridică romană, care a fost supus unor cercetări profunde încă din sec.VII e.n.

Firește, normele morale nu au o valoare juridică, și nici nu operează prin măsuri coercitive (de constrângere). Și, totuși, ele au un caracter obligatoriu până și în dreptul internațional, fiind adeseori respectate sub presiunea opiniei publice. Principiile legii morale influențează de altfel toate ramurile dreptului internațional, civil, penal etc. De pildă, "morală internațională" - indiferent de ce principii religioase ar fi ea străbătută (mozaice, budiste, crestine, islamice, etc.) - "influențează dreptul internațional, în sensul că tot mai multe reguli ale moralei și ale echității, fiind respectate de state, au îmbogățit dreptul internațional, transformându-se în reguli ale sale.

Încălcarea regulilor moralei și echității exercită, dimpotrivă, o acțiune negativă asupra dreptului internațional. Invers, respectarea dreptului internațional - scrie prof. I. Diaconu - asigură promovarea unui element de moralitate în relațiile dintre state, în care și valorile morale, chiar neprotejate prin norme de drept, sunt respectate".

Sub aspectul său văzut, de instituție umană, Biserica Creștină a avut, și are nevoie - pentru îndeplinirea misiunii sale - de norme juridice. De aceea, "mijloacele pe care Biserica le are spre realizarea scopului său, se supun în parte formelor de drept. Dar, Biserica, fiind o instituție divino-umană, cu caracter spiritual, "legile ei, bazate pe drept, au putere obligatorie, nu însă și de constrângere, ca legile civile". De aceea, din punct de vedere al caracterului legilor, "dreptul bisericesc își întemeiază autoritatea sa pe partea morală a acțiunilor", și nu pe aspectul coercitiv (constrângător), ca legile civile. De altfel, trebuie știut că, în Biserică, orice infracțiune se judecă mai întâi ca păcat, și, după gravitatea acestuia, se apreciază și gravitatea infracțiunii, de unde deci și evaluarea acestuia prin prisma legii moral-creștine.

După cum se știe, la romani, noțiunea de "lege" a avut - printre altele - și sensul de "credință religioasă, creștină, ortodoxă". În rostirea românească, cuvântul "lege" a fost preluat din latinescul "religio", care exprima - în deslușirea dată de C. Noica - "a lega dinăuntru, prin credință și conștiință",

ceea ce la romani se transmisese prin legea nescrisă, adică prin "mos" (obicei). Nu este deci întâmplător faptul că atunci când au apărut *Colecțiile nomocanonice* (Pravilele Țării), românii le-au numit "legea dumnezeiască" sau "Legea lui Dumnezeu". Spre deosebire de drept, care asigura respectarea normelor juridice, prin legi, morala asigura respectarea normelor conviețuirii umane, de obicei nescrise, prin obiceiuri, prin tradiții seculare. Or, tocmai prin acest obicei au fost statuate și relațiile morale dintre oameni, care au găsit în credința lor religioasă suportul și criteriul judecării faptelor lor.

Dar, doctrinarii "religiei marxiste" țineau să ne învețe că, "în opoziție cu concepțiile neștiințifice, care explică originea și esența moralei prin "voința divină", "spiritul absolut" sau "natura umană eternă", marxismul a dovedit că morala are o origine și o esență socială. Morala comunistă, morala clasei muncitoare, reprezintă - conchideau ei - treapta cea mai înaltă a progresului moral al omenirii". Nu de mult, un specialist în dreptul administrativ român, considera și el, cu îndreptățire, că nu putem vorbi despre "redresarea morală a țării fără redresarea morală a guvernării și a administrației, iar acestea din urmă, nu sunt posibile fără elite profesionale și alese caractere". De unde și exprimarea convingerii sale că "... cei care vin spre facultatea de drept, spre "studiul "dreptului despre cetate", sunt oameni cu alese trăsături morale, conștienți de rolul lor în procesul redresării naționale".

Iată, deci, și printre teoreticienii dreptului românesc, conștientizarea faptului că, fără principii morale, însușite și aplicate atât de guvernanți, cât și de cei care sunt chemați să împartă sau să apere dreptatea (*justitio*), nu putem ajunge la o redresare morală a nației române și, *ipso facto*, a guvernării Statului. Așadar, legătura osmotică între drept și morală, între ce este drept și ce este bine (bun), între drept și religie, etc., este adevărată nu numai de realitatea istorică a vieții umane, de ieri și de azi, cât și de unii teoreticieni ai dreptului, de unde deci și concluzia firească: nu trebuie să existe drept fără morală, fără afirmarea principiilor unei morale umaniste, sănătoase, care să aibă întotdeauna în vedere binele, dreptatea și echitatea, valori scumpe umanismului, așa cum sunt ele de altfel prevăzute și de legea morală, de sorginte biblică, iudeo-creștină, cerute și de drepturile universale ale omului, apreciate ele însele ca o "religie" a omului de azi și de mâine. Trebuie să păstrăm însă măsura realității noastre și să nu credem că, în lumea juriștilor români, va fi ușor să se vorbească despre drept și religie, despre raportul între legea juridică și legea religioasă-morală etc.

Printre altele, în manualele destinate studenților Facultății de Drept se menționează că cel care a contribuit "la desprinderea dreptului internațional de morală și teologie" a fost juristul italian *A. Gentilis*, profesor de drept la Oxford (1552-1608), care a publicat o lucrare privind dreptul diplomatic ("*Despre legații*"). Apoi, ni se spune ca *Hugo Grotius* (1583-1645), socotit părintele științei dreptului internațional, a eliminat "elementele teologice și de morală" din dreptul internațional, făcând "să decurgă dreptul natural din rațiunea umană,...". Or, prin pacea de la Westfalia (1648) se stabilea principiul "*cujus*

regio ejus religio" (cui îi aparține domnia îi aparține și religia), asigurându-se astfel, pentru încă o anumită vreme, starea de coabitare a elementului teluric cu cel religios, și implicit, a dreptului internațional cu morala religioasă.

În loc de concluzii la această succintă prezentare a raportului dintre legea de drept și legea morală, ținem să amintim ca la noi, la români, "legea românească" - la care fac mențiune expresă *Pravilele Țării* (de la Govora, 1640; de la Târgoviște, 1652 etc.) – presupunea mai întâi de toate observarea și aplicarea legii moral-creștine, așa cum era ea prevăzută de Revelația neotestamentară. Mai mult, știm că odinioară, în Țările Române, Domnitorii n-au avut deasupra lor, decât "pe Dumnezeu și Legea", adică legea dumnezeiască (religios-creștină), și legea omenească, nomo-canonice (de Stat și bisericească), ambele rezultate însă dintr-o voință sinergetică (divino-umană).

Firește, și noi, cei de astăzi, ne-am putea întreba: oare sentința pronunțată printr-o hotărâre judecătorească, care nu ține seama de principiile elementare ale unei legi morale, unanim-universale, se află uneori și ea sub impactul acestei mâini și înstrăinări de gândirea lui Dumnezeu?! Pentru ca principiul moralității, al interiorității, proclamat odinioară de Socrate, să devină conștiință generală, a avut nevoie de timp. Fără îndoială, că de timp vom avea și noi nevoie pentru ca principiile morale să devină o conștiință civică, al cărei spirit să se exprime bineînțeles și în legile cetății. Firește, de-abia atunci vom putea vorbi și de o respectare și aplicare a legilor ca stare și conștiință civică și juridică, luminată și de principiile religios-morale enunțate de "Cartea sacră" a iudeo-creștinilor, adică *Biblia*, pe care "marile literaturi europene" au cunoscut-o încă din perioada afirmării lor, și în care și poporul nostru și-a găsit însăși conștiința națională românească.

Pour la première fois dans l'histoire du monde, les Romains ont réussi à créer un système unitaire de concepts, capable de traduire dans le langage juridique les intérêts fondamentaux de la société romaine. Ce langage se fait remarquer par une précision exceptionnelle, par l'aptitude de rendre symétriques les constructions juridiques, et aussi par le fait même de représenter l'instrument idéal de la pensée juridique. Comme on le sait déjà, l'antiquité a connu d'autres systèmes de droit aussi, mais ces systèmes n'ont pas réussi à développer une terminologie juridique bien contournée, distincte par rapport au langage commun.

Le droit naturel est inscrit dans les lois de la vie. Le droit naturel et la loi morale coexistent dans l'âme de l'homme dès la Création. Cette coexistence est affirmée par la force de la raison humaine, quoiqu'elle soit religieuse ou morale. On a dit que les Romains ont fait "une confusion entre le droit et la morale, confusion dépassée au long du temps, la preuve en étant le fait que, dès l'époque ancienne, les normes de droit étaient désignées par le terme Jus et les normes religieuses par le terme Fas". Premièrement, il faut bien préciser que, à l'époque, on ne faisait pas la distinction entre les normes religieuses morales et les normes juridiques, car toutes les deux étaient considérées le résultat de la même volonté

divine, et leur contenu ne faisait qu'exprimer, dans des préceptes moraux et religieux, ce « *voluntas Dei* », impose comme « *lex vitae* » (normes de vie).

En dépit de toutes ces considérations, les textes classiques, et surtout les écrits des juristes, reflètent l'ancienne confusion entre droit et morale/religion. Ce phénomène s'explique premièrement par la mentalité conservatrice des Romains, qui n'ont jamais abandonné les valeurs caractéristiques du début de la civilisation romaine. Deuxièmement, cette confusion est aussi une conséquence du fait que les Romains étaient un peuple pratique par excellence et leurs préoccupations dans le domaine de l'élaboration des théories et des définitions avaient un caractère secondaire.

Puis, il faut retenir le fait que chez les Romains, les lois ont, au commencement, revêtu un caractère religieux, tant au niveau linguistique, qu'au niveau du contenu. A l'époque, même les institutions juridiques, les contrats, par exemple, étaient conclus "en forme religieuse". Un bon exemple dans ce sens est "sponsio" (la promesse religieuse). Durant plusieurs siècles, ce n'étaient que les pontifes qui connaissaient les jours fastes (ou l'on jugeait les procès) et les formules solennelles que les parties en litige étaient obligées de prononcer. On dit que, tant que la jurisprudence a eu un caractère religieux, en se trouvant sous les auspices de l'esprit conservateur et souvent injuste des pontifes, elle n'a pas pu faire des progrès notables, car les pontifes étaient directement intéressés à maintenir la confusion entre le droit et la religion.

Toutefois, un ample procès de désacralisation de la société romaine et, ipso facto, une délimitation entre *jus* et *fas* a eu lieu en 509, av. J. C. Comme une conséquence immédiate, « *pontifex maximus* » a perdu une grande partie de ses attributions politiques. Mais, est-ce qu'on peut parler d'un soi-disant « culte » des lois chez les Romains ? On a aussi affirmé que « ...dans la conception des Romains primitifs, paysans et superstitieux, le culte des lois figurait juste à côté du culte des dieux, dont la bienveillance était invoquée pour le bon déroulement des rapports sociaux ». Certes, on ne peut pas parler d'un culte des lois et d'autant moins d'un culte parallèle – des lois et des dieux, mais seulement d'une sacralisation des lois. Leur caractère sacré dérivait du culte des dieux, qui étaient considérées comme étant le siège même des lois, d'où l'obligation de les respecter et de les appliquer en tant que ordres divins. Ainsi, à l'époque, on ne peut pas parler d'une soi-disant "confusion", car, à ce moment-là, toutes les lois divines et humaines étaient considérées comme des émanations de la volonté des dieux, d'où le syntagme : "fas est", c'est-à-dire "les dieux le permettent".

A partir de 449 av. J.C, lors de la parution de "Leges XII tabularum", on pourrait parler d'une distinction entre ce qui est permis par les dieux et ce qui n'est pas permis par la loi (*per legem non licet*). Toutefois, on ne peut parler d'une réelle distinction entre *fas* et *jus* qu'à partir du IVe siècle, lorsque la religion chrétienne devient la religion de l'Empire Romain (en 380).

L'empereur a été quand même considéré l'élu de Dieu jusqu' à la chute de l'Empire byzantin, en 1453, et cette idée a été diffusée dans tous les Etats européens, y compris chez les Roumains, et on a continué à élaborer des lois au

nom de la Divinité et du législateur (empereur, seigneur, prince). Même à partir de ces brèves remarques, on peut s'en rendre compte du fait qu'il n'est pas juste de parler d'une soi-disant "confusion" entre "droit" et "morale", surmontée par la présence des deux notions, fas et lex, car, d'un vrai divorce entre le sacré et le profane on ne peut discuter que dans l'époque moderne, mais sous réserve que ce divorce n'a été ni total ni universel.

Qu'il ne s'est pas entièrement consommé, on le voit même aujourd'hui dans la pratique de certains tribunaux européens et américains, où jurer sur la Bible ou au nom de Dieu est encore une réalité. Les mêmes spécialistes en droit romain affirment que : "... les textes classiques, et surtout les écrits des jurisconsultes romains, reflètent la confusion ancienne entre le droit, d'une part, morale et religion, de l'autre part". Premièrement, il faut préciser qu'il ne s'agit pas d'une soi-disant "confusion" entre les normes juridiques et les normes morales et religieuses, mais d'une expression véridique de la conception de ces peuples de l'idée de droit et, ipso facto, de leur conception du rapport entre la divinité et l'homme. On souligne cependant le fait que, en dépit de cette confusion, la pratique judiciaire romaine s'est délimitée d'une manière très claire de toutes les autres aspects de la pensée et de la pratique sociale, la prévue en étant le trésor même de la pensée juridique romaine.

Bibliografie

- Emil Cernea, Emil Molcuț, *Istoria statului și dreptului românesc*, București, 2004;
C.C. Giurescu, Dinu Giurescu, *Istoria românilor*, Ed. Albatros, 1975;
Tratat de istoria dreptului românesc, vol I, II, București, 1984;
Șt. Longinescu, *Istoria dreptului românesc*, București, 1908;
N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, București, 1925;
N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, București, 1985;
N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915
Istoria României (compendiu);
Emil Molcuț, Dan Oancea, *Drept roman*, Casa de Editură și Presă Șansa S.R.L., București, 1993;
Emil Molcuț, *Drept roman*, Note de curs, Ed. Universul juridic, 2003;
Vl. Hanga, *Drept privat roman*, București, 1971;
Vl. Hanga, *Tratat de drept roman*, E.D.P. București, 1978;
Vladimir Hanga, Mihail Jakota, *Tratat de drept roman*, București, 1964 ;
Mihail Jakota, *Curs de drept roman (ius persorarum ius rorum)*, Universitatea Al.I.Cuza, Facultatea de Drept, Iași, 1977;
M. Jacota, G. Peticaru, *Drept roman*, Universitatea Al.I.Cuza, Iași, 1987;
M. Jacota, *Drept roman*, vol. I și II, Ed. Fundației "Chemarea", Iași, 1992;
S.C. Longinescu, *Elemente de drept roman*, Cluj-Napoca, 1989;
C.St. Tomulescu, *Drept privat roman*, București, 1985;
C.St. Tomulescu, *Drept privat roman*, Facultatea de Drept, București, 1978;
Dan Oancea, *Drept roman*, Casa de editura și presă "Șansa" SRL, București, 1998.